

Stosunek władzy państwowej do Kościołów i związków wyznaniowych w Polsce Ludowej 1944-1956

State, Churches and religious associations
in the Polish People's Republic 1944-1956

Tomasz Gajowniczek

tomasz.gajowniczek@uwm.edu.pl

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Ur. w 1973 r. Politolog, historyk. Adiunkt w Instytucie Nauk Politycznych UWM w Olsztynie. W badaniach zajmuje się demokracją elektroniczną, wyborami, systemami politycznymi. Autor rozprawy *Urząd do Spraw Wyznań w latach 1950-1970. Zarys działalności*. Współredaktor kilku monografii.

Konsekwencje II wojny światowej oraz ustalenia konferencji jałtańskiej zmieniły polityczny, społeczny i wyznaniowy obraz Polski. W wyniku hitlerowskiej i stalinowskiej polityki eksterminacji ludności ziem polskich, powojennych zmian granicznych i przesiedleń nastąpiło ujednoczenie narodowościowe i – w konsekwencji – wyznaniowe.

W porównaniu z okresem przedwojennym liczba osób deklarująca wyznanie rzymskokatolickie wzrosła z około 65%¹ do ponad 90%. Tym samym poszerzył się zasięg wpływów Kościoła rzymskokatolickiego kosztem związków mniejszościowych.

¹ Kościół katolicki w Polsce w latach 30. XX wieku stanowiło około 75% obywateli – oprócz obrządku rzymskokatolickiego (64,8%) także wierni obrządku greckiego (10,4%) i kilkaset osób obrządku ormiańskiego. Por. F. Kubiczek i in. (red.), *Historia Polski w liczbach*, z. 1, *Ludność. Terytorium*, Warszawa 1994, s. 161 n.

Ze względu na zasady ustrojowe, określające powiązania (lub rozdział) między Kościołami a państwem wyróżnia się państwa wyznaniowe i świeckie. W krajach świeckich stosuje się trzy wersje separacji Kościołów od państwa: czystą (USA), wrogą (Francja, ZSRR) oraz skoordynowaną (Niemcy)². Separacja wroga narodziła się we Francji okresu rewolucji 1789 roku, a w XX wieku – w Rosji po rewolucji bolszewickiej. W krajach o prawnie zapisanym rozdziale państwa od związków wyznaniowych istnieją dwa modele rozwiązań instytucjonalnych³. Pierwszy przyjmuje całkowity rozdział sfery państwowej od wyznaniowej, nie aspiruje do tworzenia specjalnych struktur i ogranicza się do wykonywania koniecznego nadzoru (np. rejestracji związków wyznaniowych) przez istniejącą administrację państwową (separacja czysta i skoordynowana). W drugim modelu państwo, uznając rolę spraw wyznaniowych i kierując się najczęściej względami politycznymi, tworzy wyspecjalizowane organy administracji przeznaczone do nadzoru i kontroli grup wyznaniowych. Ze względu na formę regulacji stosunków z Kościołem⁴ stosuje się podział na państwa konkordatowe i bezkonkordatowe. W Polsce Ludowej zastosowano model sowiecki⁵ – separacji wrogiej z wyspecjalizowanymi służbami wraz z jednostronnym zerwaniem konkordatu.

Rozwój polityki wyznaniowej w Polsce Ludowej ideolodzy partyjni zwykli dzielić na cztery okresy: lata 1944–1948, 1949–1955, 1956–1970 i 1971–1989. Pierwszy okres to etap walki o władzę, a w jego ramach m.in. z opozycją polityczną, reprezentowaną przez Polskie Stronnictwo Ludowe i Stronnictwo Pracy oraz opozycją moralno-społeczną – Kościół rzymskokatolicki. Drugi okres to czas „walki z klerikalizmem o realizację zasady oddzielenia Kościoła od życia publicznego”⁶ – jak pisał w połowie lat siedemdziesiątych Wiesław Mysłek. Kolejny

² *Encyklopedia Katolicka*, t. IX, Lublin 2002, kol. 1046; por. P. Burgoński, *Modele relacji między religią a polityką*, [w:] P. Burgoński, M. Gierycz (red.), *Religia i polityka. Zarys problematyki*, Warszawa 2014, s. 223-230.

³ Por. K.H. Jabłoński, *Organizacja i kompetencje państwowej administracji wyznaniowej w PRL*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religioznawcze”, z. 12, 1984, s. 31; M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1999, s. 15; A. Czohara, *Stosunki państwo-Kościół. Belgia, Francja, Hiszpania, Włochy*, Warszawa 1994, s. 28-37, 67-69; R.A. Destro, *Kościół-państwo: rozdział instytucji czy wolność religijna*, „Więź”, nr 3, 1994, s. 50-54.

⁴ *Encyklopedia Katolicka*, t. IX, Lublin 2002, kol. 1047.

⁵ J. Myszor, *Sowiecki model rozdziału państwa od Kościoła*, „Chrześcijańskie w Świecie”, nr 1, 1994, s. 43-53.

⁶ W. Mysłek, *Polityka wyznaniowa Polski Ludowej*, [w:] W. Mysłek i M.T. Staszewski (red.), *Polityka wyznaniowa. Tło, warunki, realizacja*, Warszawa 1975, s. 245.

etap to epoka rządów Władysława Gomułki, w której polityka wyznaniowa była kilkakrotnie modyfikowana. I wreszcie ostatni – stopniowa droga do normalizacji stosunków pomiędzy państwem a Kościołem. Jerzy Eisler akceptuje cezury pierwszego z wymienionych wyżej okresów. Co do pozostałych proponuje on podział na mniejsze: lata 1948-1953 – „czas walki i «porozumienia»” oraz 1953-1956 – „okres represji i zniewalania”. Także w okresie gomułkowskim, Eisler za ważniejszy uznaje przełom 1965-1966 niż rok 1970⁷.

Pierwsza faza (lata 1944-1947) budowania relacji pomiędzy państwem a Kościołem katolickim przebiegała względnie pokojowo. Polska Partia Robotnicza zachowywała pozory neutralności wobec Kościoła. Wyrazem tego było wyłączenie ziemskich majątków Kościoła z reformy rolnej, zwrot zrabowanego przez Niemców majątku kościelnego, zgoda na wydawanie prasy katolickiej i nauczanie religii w szkołach podstawowych czy reaktywowanie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Nawet rządowe Polskie Radio rozpoczynało swój program emisją religijnej pieśni *Kiedy ranne wstają zorze*⁸.

Jednak już we wrześniu 1945 roku nieuznany przez Watykan Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej jednostronnie zerwał konkordat z 1925 roku pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Stolicą Apostolską⁹. Jako pierwsi zerwanie konkordatu odczuli polscy grekokatolicy – władza ludowa przestała wówczas rozróżniać obrządki w Kościele katolickim¹⁰. Jeszcze we wrześniu 1945 roku aresztowano biskupa przemyskiego Jozafata Kocyłowskiego oraz biskupa sufragana Hryhorija Łakotę¹¹.

⁷ J. Eisler, *Stosunki państwo-Kościół w PRL*, [w:] K. Kowalczyk i in. (red.), *Między integracją a komunizmem. Społeczeństwa i Kościoły Europy Środkowej. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej. Szczecin, 8-9 czerwca 2001 r.*, Tuchów 2001, s. 47.

⁸ A. Dudek, *Państwo i Kościół w Polsce 1945-1970*, Kraków 1995, s. 7-8.

⁹ Uchwałę podjęto 12 września 1945 r. – por. np. J. Żaryn, *Kościół a władza w Polsce (1945-1950)*, Warszawa 1997, s. 63-87; P. Raina (red.), *Kościół w PRL. Kościół katolicki a państwo w świetle dokumentów 1945-1989*, t. 1: *Lata 1945-59*, Poznań 1994, s. 20-21; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945-1989)*, Kraków 2003, s. 13-15. Tekst uchwały [w:] T. Włodarczyk, *Konkordaty*, Warszawa 1986, t. 2, s. 536.

¹⁰ S. Stępień, *Kościół grekokatolicki w Polsce po II wojnie światowej i w czasach współczesnych (do roku 1998)*, [w:] tenże, *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, Przemysł 1998, t. 4, s. 339.

¹¹ Z. Wojewoda, *Zarys historii Kościoła grekokatolickiego w Polsce w latach 1944-1989*, Kraków 1994, s. 30; S. Stępień, *Kościół grekokatolicki w Polsce...*, dz. cyt., s. 345; L. Derdziak, *Uwięzienie, katorga i męczęńska śmierć ks. Hryhorija (Grzegorza)*

Kazimierz Urban przypomina o ówczesnych oficjalnych interpretacjach zerwania konkordatu, skierowanych do środowisk nierzymskokatolickich, w których stwierdzano, że brak konkordatu miał umożliwić wprowadzenie w życie zasady równouprawnienia wyznań. Formułowane wówczas hasła o gwarancjach swobód wyznaniowych były nośne w wielu środowiskach konfesyjnych. Nie eksponowano zasady „rozdziálu Kościoła od państwa”, co nastąpiło po 1948 roku¹².

Już na przełomie sierpnia i września 1944 roku niektóre związki wyznaniowe podjęły starania o unormowanie swojej sytuacji prawnej. W stosunku do poszczególnych mniejszości religijnych zastosowano różne metody perswazji. Względny spokój mogły się cieszyć np. wspólnota muzułmańska czy karaimska, które władze traktowały jako lokalny orient. Represji doświadczali Świadkowie Jehowy oraz grekokatolicy i prawosławni duchowni. Żłudne okazywało się chwilowe sprzyjanie poszczególnym Kościołom np. Kościołowi ewangelicko-augsburskiemu, któremu państwo wyznaczyło rolę repolonizatora Ziem Zachodnich i Północnych, czy Kościołowi polskokatolickiemu, który początkowo był prześladowany, by po 1950 roku stanowić jeden z oręży rozbijania jedności katolików. Także Kościół prawosławny był rozgrywany przez władze w konflikcie z grekokatolikami¹³.

W kwietniu 1947 roku obradowało plenum Komitetu Centralnego PPR, na którym referaty programowe przedstawili Władysław Gomułka i Hilary Minc. Jak pisze Krystyna Kersten, referaty te „formułowały koncepcje stopniowego rozszerzania zmian systemowych i kreśliły taktykę działań PPR, które w efekcie winny były zmierzać do rozciągnięcia dyspozycji oraz kontroli na wszystkie sfery życia społecznego”¹⁴. Przemówienie Gomułki rozpoczęło „walkę o świadomość młodego pokolenia” realizowaną na różnych polach. Wskazano m.in. następujące kwestie konfliktowe: obecność religii w szkole, istnienie

Łakoty biskupa pomocniczego grekokatolickiej diecezji przemyskiej, „Biuletyn Ukrainoznawczy”, nr 8, 2002, s. 130-135; S. Dudra, *Kościół prawosławny na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski po II wojnie światowej*, Zielona Góra 2004, s. 92; D. Iwaneczko, *Historia dwóch aresztowań przemyskiego biskupa grekokatolickiego Józafata Kocyłowskiego*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, nr 7, 2001, s. 27-30; Abp J. Martyniak, *Kościół grekokatolicki w Polsce w pięćdziesięciolecie powojennym (1945-1995)*, [w:] J.S. Gajek, S. Nabywaniec (red.), *Unia brzeska z perspektywy czterech stuleci*, Lublin 1998, s. 226-230.

¹² K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970 (rys historyczny)*, Kraków 1996, s. 19.

¹³ A. Chabasińska, *Polityka władz wobec mniejszości wyznaniowych w Polsce w latach 1945-1956*, „PWSZ IPiA Studia Lubuskie”, t. V, 2009, s. 43.

¹⁴ K. Kersten, *Narodziny systemu władzy. Polska 1943-1948*, Poznań 1990, s. 311.

stowarzyszeń katolickich, istnienie katolickich szkół, obecność duszpasterzy w wojsku i harcerstwie, kościelna działalność charytatywna, posiadanie przez Kościół „zaplecza” drukarskiego i prasy¹⁵.

Kierownictwo nowej partii (Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, powstałej w grudniu 1948 r.) – za pośrednictwem jednego z sekretarzy KC Aleksandra Zawadzkiego – wyraźnie zapowiedziało konfrontacyjną politykę wobec Kościoła. Zawadzki ostrzegł „reakcyjne czynniki kleru”, że partia będzie przeciwdziałać szkodliwej antypostępowej działalności¹⁶. Wystąpienie Zawadzkiego zawierało prawie wszystkie główne wyznaczniki późniejszej polityki partii wobec Kościoła. Kolejne ekipy nie kwestionowały ich, stąd obowiązywały one (z niewielkimi modyfikacjami) do końca istnienia PRL. Zawadzki – jak cała partia – miał pełną świadomość faktu, że większość Polaków to katolicy (także wśród członków PZPR znajdowali się przecież ludzie wierzący). Deklarował więc, że partia nie będzie walczyć z religią i nie zamierza ingerować w wewnętrzne sprawy Kościoła, ale jednocześnie nie dopuści do jego ingerencji w sprawy polityki państwowej. Lojalna postawa duchowieństwa wobec ludowej ojczyzny miała być warunkiem pozytywnego stosunku państwa do Kościoła¹⁷.

Deklarowana nieingerencja władz w życie Kościoła nie dotyczyła pozostałych wyznań. Wiązało się to z ustawowym nadzorem państwa nad niektórymi związkami wyznaniowymi. Władze w latach 1945–1949 podjęły proces legalizacji wyznań nierzymskokatolickich, jednak – zdaniem K. Urbana – miał on charakter tymczasowy i doraźny, co

„[...] wynikało z braku całościowej koncepcji uregulowania problemów wyznaniowych, a tu podstawową determinantą okazywała się sprawa statusu Kościoła rzymskokatolickiego”¹⁸.

Już 26 stycznia 1949 roku Biuro Polityczne powołało specjalną komisję międzyresortową do spraw Kościoła. Komisja opracowała

¹⁵ J. Żaryn, *Kościół a władza w Polsce (1945–1950)*, s. 152-153; J. Wiśniewski, *Polityka wyznaniowa Polski w latach 1944–1948*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Nauk Politycznych”, z. 35, 1989, s. 97-107.

¹⁶ W. Ważniewski, *Polityka władz państwowych wobec Kościoła katolickiego w Polsce powojennej (1944–1989)*, [w:] tenże, *Stosunki między władzą państwową a Kościołem katolickim w Polsce powojennej (1944–1989)*, Siedlce 1997, s. 18.

¹⁷ Tamże; por. B. Fijałkowska, *Partia wobec religii i Kościoła w PRL*, t. 1, Olsztyn 1999, s. 57-58.

¹⁸ K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce...*, dz. cyt. s. 20. Zob. J. Dziobek-Romański, *Działalność Ministra Administracji Publicznej w zakresie uznania niekatolickich związków wyznaniowych w latach 1945–1950*, „Prawo, Administracja, Kościół”, nr 1, 2001, s. 129-151.

„oświadczenie”, które było dyskutowane na posiedzeniu Biura 12 marca¹⁹. W oświadczeniu, podpisanym przez Ministra Administracji Publicznej Władysława Wolskiego, stwierdzono m.in.:

„Część wyższej hierarchii kościelnej usiłuje poprzez listy pasterskie i poufne instrukcje wywołać stan zaniepokojenia i podniecenia umysłów z powodu rzekomego zagrożenia religii. Bez żadnych ku temu istotnych podstaw”²⁰.

Przypomniano także, że „stojąc na straży pokoju i porządku publicznego, Rząd nie będzie tolerował żadnej akcji wichrzycielskiej”²¹ i dlatego tylko zmiana dotychczasowej postawy hierarchii może stanowić podstawę do unormowania stosunków między państwem a Kościołem.

Do „zarzutów”, jakie kierowano przeciw Kościołowi, episkopat odniósł się w liście z 28 kwietnia 1949 roku²². Przypomniał w nim także liczne krzywdy Kościoła i zaproponował kontynuację rozmów za pośrednictwem stałej dwustronnej komisji. Wicepremier Zawadzki pozbawił Kościół złudzeń co do możliwości uczciwego porozumienia już kilka dni później. W swoim pierwszomajowym wystąpieniu zaatakował Kościół i jego hierarchię, uznając ją za główne zagrożenie w budowaniu socjalizmu w Polsce²³.

5 sierpnia 1949 roku rząd wydał dwa dekrety: o ochronie wolności sumienia i wyznania²⁴ oraz o zmianie niektórych przepisów prawa o stowarzyszeniach²⁵. Również 5 sierpnia rozpoczęła pracę Komisja Mieszana rządu i episkopatu. Jak zauważa Antoni Dudek, poglądy episkopatu, odnośnie do negocjowania porozumienia w sytuacji ataków na Kościół, były podzielone. Przeważało jednak zdanie prymasa Wyszyńskiego, według którego strategia konfrontacji z komunistami

¹⁹ J. Żaryn, *Naszym zadaniem – „uświadomić masy...”*. Przyczynek do historii stosunków państwo-Kościół, [w:] K. Kersten (red.), *Polska 1944/45–1989. Studia i materiały*, t. 4, Warszawa 1999, 361-363.

²⁰ 14 marca 1949. *Oświadczenie Ministra Administracji Publicznej W. Wolskiego w sprawie antypaństwowej postawy hierarchii kościelnej i uregulowania stosunków między Państwem a Kościołem*, [w:] P. Raina (red.), *Kościół w PRL*, dz. cyt., s. 142.

²¹ Tamże s. 143.

²² 28 kwietnia 1949, *Warszawa. Odpowiedź Episkopatu na oświadczenie Rządu*, tamże, s. 149-152.

²³ B. Fijałkowska, *Partia wobec religii i Kościoła*, dz. cyt., s. 62.

²⁴ Dz.U. 1949, nr 45, poz. 334. Zob. J. Stefaniak, *Postawy duchowieństwa wobec rządowego dekretu o wolności sumienia i wyznania z 5 sierpnia 1949 r.*, „*Studia Historyczne*”, z. 2, 1999, s. 269-281.

²⁵ Dz.U. 1949, nr 45, poz. 335.

spowodowałyby jeszcze większe straty²⁶ i dlatego biskupi zdecydowali się na rozpoczęcie rozmów.

Podczas finalizowania rozmów i w trakcie ostatecznej redakcji tekstu kierownictwo episkopatu zabiegało jedynie o złagodzenie wymowy niektórych zapisów²⁷. Układ podpisano 14 kwietnia 1950 roku, a jego sygnatariuszami byli wszyscy członkowie Komisji Mieszanej. Porozumienie zostało zawarte we wspólnej deklaracji wraz z dołączonym do niej protokołem oraz w dwóch niepublikowanych załącznikach²⁸.

W *Porozumieniu* Kościół zobowiązał się między innymi przestrzegać i nauczać poszanowania prawa i władzy państwowej, nawoływać do wzmożonej pracy na rzecz kraju, zwrócić się do Watykanu z prośbą o zamianę tymczasowej administracji na tzw. ziemiach odzyskanych na administrację stałą, przeciwstawić się antypolskim i rewizjonistycznym zapędom kleru niemieckiego, kierować się polską racją stanu, nie przeciwstawiać się spółdzielczości na wsi, zwalczać działalność podziemia oraz aktywnie włączyć się w utrwalanie pokoju. Strona rządowa uznała prawo Kościoła do nauczania religii w szkołach oraz zobowiązała się nie przeciwdziałać uprawianiu przez młodzież praktyk religijnych poza szkołą. Gwarantowano kontynuowanie działalności Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Zezwolono Kościołowi na prowadzenie akcji charytatywnej i katechetycznej, a stowarzyszeniom katolickim na funkcjonowanie. Państwo zrezygnowało z powoływania do wojska księży i zakonników oraz obiecało zorganizować duszpasterstwo wojskowe i opiekę religijną dla chorych i więźniów. Zobowiązano się także nie przeciwdziałać publicznym formom kultu religijnego²⁹.

Wkrótce po podpisaniu *Porozumienia*, na mocy ustawy z 19 kwietnia 1950 roku, utworzono Urząd do Spraw Wyznań (UdSW). Przejął on sprawy stosunku państwa do związków wyznaniowych

²⁶ A. Dudek, *Państwo i Kościół w Polsce 1945–1970*, dz. cyt., s. 18-19.

²⁷ Proces dochodzenia do *Porozumienia* m.in. [w:] J. Żaryn, *Kościół a władza w Polsce (1945–1950)*, s. 249-265; H. Konopka, *Wokół przygotowań do zawarcia porozumienia kwietniowego 1950 roku*, „Przegląd Humanistyczny” 2003, nr 6, s. 119-132; J. Gaul, *Paktowanie z diabłem. Wokół porozumienia Kościoła katolickiego z władzami komunistycznymi w 1950 r.*, „Przegląd Powszechny” 2000, nr 10, s. 225-235 i nr 11, s. 358-365.

²⁸ Por. B. Fijałkowska, *Partia wobec religii i Kościoła*, dz. cyt., s. 87. Tekst *Porozumienia* m.in. [w:] P. Raina (red.), *Kościół w PRL*, dz. cyt., s. 202-203; *17 lat nauczania religii w Polsce Ludowej. Wybór dokumentów*, oprac. H. Konopka, Białystok 1998, s. 62-64. Oryginał *Porozumienia* – AAN/UdSW/74/1.

²⁹ 14 kwietnia 1950, Warszawa. *Porozumienie zawarte między przedstawicielami Rzeczypospolitej Polskiej i Episkopatu Polski*, [w:] P. Raina (red.), *Kościół w PRL*, dz. cyt., s. 232-235.

będące do tej pory w gestii Departamentu Wyznaniowego Ministerstwa Administracji Publicznej (MAP). Jak pisze Henryk Misztal, UdSW miał sprawować kontrolę nad działalnością wszystkich wyznań działających w Polsce, kontrolę prowadzoną z punktu widzenia polityki wyznaniowej państwa konstruowanej w oparciu o zasady marksizmu-leninizmu³⁰.

Dyrektor Urzędu Antoni Bida na jednej z pierwszych narad nakreślił cel kierowanej przez siebie instytucji, a miało nim być:

„[...] prowadzenie polityki i koordynacja wszystkich zagadnień i spraw, dotyczących wyznań religijnych, związków i stowarzyszeń wyznaniowych na obszarze Ludowego Państwa Polskiego”³¹.

Dyrektor Bida zauważył, że w Polsce powojennej wszystkie religie są równe, jednakże „charakter czy masowość pewnych religii i organizacji kościelnych wymaga skupienia na nich większej uwagi”. Ponieważ za taką „organizację” uznał Kościół katolicki, dlatego też „głównym zadaniem naszym są właściwe poczynania i posunięcia w stosunkach z Kościołem katolickim”³².

Oprócz nowo powołanego Urzędu do Spraw Wyznań działalność Kościołów i związków wyznaniowych na szczeblu centralnym nadzorowały także: Ministerstwo Oświaty i Wychowania, Ministerstwo Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki, Ministerstwo Finansów, Ministerstwo Rolnictwa, Ministerstwo Budownictwa, Ministerstwo Kultury i Sztuki, Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk oraz – rzecz jasna – resort bezpieczeństwa (bądź spraw wewnętrznych) i Komitet Centralny PZPR³³.

W 1951 roku powołano w ramach UdSW Fundusz Kościelny, którego znaczenie partia dostrzegła dopiero w marcu 1953 roku, kiedy na posiedzeniu Sekretariatu Biura Organizacyjnego KC PZPR zobowiązano Urząd do Spraw Wyznań do opracowania wytycznych działalności Funduszu tak, aby „stał się on instrumentem ogólnej polityki na tym odcinku”³⁴. W 1951 roku Fundusz większość środków przekazał mniejszościowym Kościołom i związkom religijnym³⁵.

³⁰ H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe*, Lublin 1997, s. 202-204.

³¹ *Protokół z konferencji odbytej w Urzędzie do Spraw Wyznań w dniu 14 VII 1950 r. z kierownikami Referatów Wyznaniowych w Prezydiach Woj. Rad Narodowych*, AAN/UdSW/84/139, s. 1.

³² Tamże, s. 2.

³³ Por. J. Keller (red.), *Zarys religioznawstwa marksistowskiego*, Warszawa 1982, s. 238-239.

³⁴ *Protokół nr 219 z posiedzenia Sekretariatu BP w dniu 2 marca 1953*, AAN/KC PZPR/V/25, s. 73.

³⁵ AAN/UdSW/13/459, s. 7-8.

Na czele Urzędu do Spraw Wyznań stał dyrektor, którego zastępował jeden bądź dwóch wicedyrektorów. Wszyscy byli powoływani i odwoływani przez prezesa Rady Ministrów. Urząd dzielił się na trzy wydziały: Ogólny, Wyznania Rzymskokatolickiego oraz Wyznań Nierzyskokatolickich. Obok wydziałów funkcjonowały także dwa samodzielne referaty: nadzoru stowarzyszeń wyznaniowych oraz nadzoru Funduszu Kościelnego³⁶.

W pierwszym sprawozdaniu z działalności UdSW (za rok 1950) nierzymskokatolickim kościołom i związkom wyznaniowym poświęcono pięć stron. Pod względem prawnym UdSW dzielił je na wyznania uznane prawnie przez państwo oraz wyznania prawnie nieuznane, ale działające na podstawie prawa o stowarzyszeniach. Do wyznań prawnie uznanych zaliczono 14 związków: Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Kościół Ewangelicko-Augsburski w RP, Kościół Ewangelicko-Reformowany w RP, Kościół Metodystyczny w RP, Polski Narodowy Kościół Katolicki, Kościół Starokatolicki w RP, Kościół Mariawicki w RP (grupa Płock), Kościół Mariawicki w RP (grupa Felicjanów), Polski Kościół Chrześcijan Baptystów, Unia Zborów Adwentystów Dnia Siódmego, Wschodni Kościół Staroobrzędowy, Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego w RP, Muzułmański Związek Religijny w RP oraz Karaimski Związek Religijny w RP. Wyznania działające na podstawie prawa o stowarzyszeniach: Zjednoczony Kościół Ewangeliczny, Zjednoczenie Kościołów Chrystusowych Wyznania Ewangelicznego w Polsce, Kościół Chrześcijan Wiary Ewangelicznej w Polsce, Kościół Zjednoczonych Ewangelicznych Chrześcijan Dnia Siódmego w Polsce, Zrzeszenie Wolnych Badaczy Pisma Świętego, Stowarzyszenie Badaczy Pisma Świętego, Krajowa Centrala Wyznania Świadków Jehowy³⁷.

Zasadniczo UdSW zajmował się w tym roku uregulowaniem spraw organizacyjnych Kościołów, np. wyborem głowy Kościoła prawosławnego oraz ustanowieniem parafii na ziemiach odzyskanych (szczególnie w Olsztyńskim i Wrocławskim), gdzie życie religijne przejawiało tendencję „rozszerzania się”. W Kościele ewangelicko-augsburskim UdSW rozgrywał kandydatów na wakujące stanowisko biskupa. Zauważono także zaangażowanie niektórych Kościołów w „akcję w obronie pokoju” - Kościołów prawosławnego i meto-

³⁶ Tymczasowy statut organizacyjny Urzędu do Spraw Wyznań. Załącznik do uchwały Rady Ministrów z dnia 27 maja 1950 r., „Monitor Polski”, nr 78, 1950, poz. 905.

³⁷ Sprawozdanie z działalności Urzędu do Spraw Wyznań w roku 1950, AAN/UdSW/7/3, s. 18.

dystycznego³⁸. Wierni Unii Zborów Adwentystów Dnia Siódmego ustawą o dyscyplinie pracy zostali zmuszeni do pracy w świętą dla nich sobotę. Urząd do Spraw Wyznań otrzymywał w tej sprawie liczne podania. Rozpatrywano je indywidualnie i zezwalano na zwolnienia od pracy w soboty pod kilkoma warunkami: jeżeli zwolnienia nie naruszają prawidłowego biegu pracy w zakładach, nie ucierpi na tym interes publiczny oraz że zwolniony odpracuje opuszczone godziny w późniejszym czasie³⁹.

Co do działalności związków wyznaniowych działających na podstawie prawa o stowarzyszeniach w sprawozdaniu zaznaczono, że część z nich jest finansowana przez zagranicznych współwyznawców. Działalność niektórych związków wykraczała poza ramy religijne i w pewnych przypadkach weszła w kolizję z prawem. Wspomniano, że z powodu łamania prawa władze państwowe musiały rozwiązać Krajową Centralę Wyznania Świadków Jehowy. Zawieszono także działalność innych związków: Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego, Zjednoczenia Kościołów Chrystusowych Wyznania Ewangelicznego oraz Kościoła Chrześcijan Wiary Ewangelicznej⁴⁰. „Zawieszenie” było spowodowane aresztowaniami duchownych i świeckich działaczy tych Kościołów, które następowały od 19 września 1950 roku. Stawiano im całą gamę zarzutów m.in. to, że: Kościoły zostały założone w okresie międzywojennym przez sanacyjne MSW w celu prowadzenia działalności przeciwko ZSRR; podczas wojny pracowały na rzecz wywiadu niemieckiego, a w okresie powojennym były dyspozycyjne wobec swoich zwierzchników z USA i Szwecji, co oznaczać miało szpiegowanie i uprawianie antyradzieckiej i antypokojowej propagandy⁴¹.

Terenowe kadry nowego urzędu nie były zorientowane w materii, jaką przyszło im się zajmować, w szczególności funkcjonariusze mieli problemy z ustosunkowaniem się do wyznań mniejszościowych. W latach 1951-1952 roku w odprawach powiatowych kierowników referatów do spraw wyznań w województwie warszawskim uczestniczył przedstawiciel centrali UdSW. Podczas tych odpraw, oprócz omawiania spraw bieżących, poruszano także kwestię stosunku państwa do wyznań nierzyskokatolickich. Wielokrotnie odnotowywano głosy, takie jak kierownika referatu z Grodziska Mazowieckiego Jerzy Waltera, który podnosił kwestię nastawienia do wyznania ewangelicko-augsburskiego w Polsce Ludowej („czy należy podchodzić do

³⁸ Tamże, s. 19.

³⁹ Tamże, s. 22.

⁴⁰ Tamże, s. 22-23.

⁴¹ R. Michałak, *Kościół protestancki i władze...*, dz. cyt., s. 107.

tego wyznania podobnie jak do rzymskokatolickiego?). Odpowiedzi udzielił naczelnik Wydziału Wyznań Nierzysmskokatolickich UdSW Serafin Kiriłowicz, mówiąc:

„[...] pracownika referatu do spraw wyznań winna cechować dążność do socjalistycznej praworządności, w związku z czym należy podchodzić bez uprzedzeń do przedstawicieli wyznania kościoła ewangelicko-augsburskiego i traktować ich na równi z przedstawicielami wyznania rzymskokatolickiego. Niezależnie od tego pracownika winna cechować również czujność klasowa, przez którą należy rozumieć, iż przedstawiciela danego wyznania należy traktować wg ustosunkowania się jego osoby do Ustroju Polski Ludowej”⁴².

Na innej odprawie kierownik Walter znowu stwierdził, że do ewangelików należy podchodzić inaczej niż do katolików. Mówił:

„[...] ich [ewangelików] doktryny są bardziej humanitarnymi jak również są bardziej postępowymi, przez co uważamy ich za wyznanie bardziej demokratyczne, natomiast wyznanie katolickie obejmujące 90% naszych obywateli jest organizacją przeciwną nam o ustroju absolutystyczno-monarchicznym, dużą część stanowią księża wrogowie”⁴³.

Tym razem odpowiedział kierownik referatu przy prezydium WRN w Warszawie Roman Stasiak, który przypomniał: „wszystkie wyznania nierzysmskokatolickie uważamy za bardziej postępowe od wyznania rzymskokatolickiego, lecz wszystkie wyznania należy traktować na równi”⁴⁴.

W 1951 roku Urząd do Spraw Wyznań opracował plan repolonizacji Mazur nazwany później „akcją mazurską”. Do najważniejszych zadań akcji zaliczono:

- zwiększenie obsady księży ewangelicko-augsburskich,
- zlikwidowanie konkurencji między Kościołem luterskim a metodystycznym,
- obserwowanie katolickich księży autochtonów pod kątem ich wrogiej działalności (w tym także eliminowanie języka niemieckiego z duszpasterstwa)⁴⁵.

⁴² *Protokół z odprawy kierowników powiatowych referatów do spraw wyznań odbytej w dniu 28.9.1951 r. w Pruszkowie*, AAN/UdSW/7/2, s. 311.

⁴³ Tamże, s. 304.

⁴⁴ *Protokół z odprawy kierowników powiatowych referatów do spraw wyznań odbytej w dniu 21 XI 1951 r. [w Pruszkowie]*, s. 304.

⁴⁵ R. Michałak, *Kościoty protestanckie i władze...*, dz. cyt., s. 190.

O „akcji mazurskiej” wspomniano na przykład w *Sprawozdaniu za II kwartał 1952 roku*⁴⁶ RdSW w Olsztynie. Kierownik Józef Czerniakowski pisał w nim:

„Działalność nacjonalistycznej propagandy zwłaszcza wśród Warmiaków pogłębia się. Na tym odcinku prawie nic nie zrobiono”⁴⁷.

W kwestii repolonizacyjnej Czerniakowski zaproponował m.in.: przesiedlenie trzech księży do NRD; podejrzanych o sympatyzowanie z językiem niemieckim przenosić do takich parafii w obrębie diecezji, w których ludność katolicka jest napływowa; uczynić „sztandarowymi obrońcami polskości na Warmii” księży katolickich Wacława Osińskiego i Walentego Barczewskiego, a na Mazurach księży ewangelickich Gizewiusza i Mrągowskiego⁴⁸.

Na terenie województwa olsztyńskiego szkodliwe było także „gromadkarstwo” ewangelickie, które powstawało, gdy jeden kapłan ewangelicki obsługiwał kilka parafii na terenie jednego lub więcej powiatów. Aby przeciwdziałać temu zjawisku Czerniakowski proponował na przykład: zrewidować przydziały świątyń na Mazurach i zwracać je protestantom „tam gdzie nie mają, a katolicy zajęli więcej niż potrzeba”; „wygrywać konflikt między metodystami a augsburczykami” do wzajemnego licytowania się „po linii lojalności wobec Państwa Ludowego i repolonizacji Mazur”; otoczyć „czujną opieką” tych spośród księży ewangelickich, którzy „urodzeni na starych ziemiach Polski skompromitowali się podpisaniem *Volkslisty*”⁴⁹.

Jak pisze Ryszard Michalak, w 1951 roku władze chciały zlikwidować tendencje konkurencyjne między głównymi Kościołami protestanckimi. W 1952 roku żądano od Kościoła augsburskiego „neutralizowania działań metodystów”, podczas gdy w 1954 roku mówiono już o likwidacji Kościoła metodystów na Mazurach⁵⁰. Olsztyński referat wyznaniowy zarzucał metodystom „niemiecki rewizjonizm”, co miało się objawiać m.in. nauczaniem religii po niemiecku⁵¹.

⁴⁶ AAN/UdSW/7/5, s. 268-286.

⁴⁷ Tamże, s. 284.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże, s. 285.

⁵⁰ R. Michalak, *Kościoły protestanckie wobec kwestii repolonizacji ludności rodzimej Warmii i Mazur w latach 1945-1956*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” nr 3, 1999, s. 373.

⁵¹ Tamże, s. 372.

„Akcja mazurska” skończyła się w 1955 roku, kiedy UdSW zaprzestał wspomagania Kościoła ewangelicko-augsburskiego w walce z metodystami. Preferowanie przez władze państwowe Kościoła ewangelicko-augsburskiego przyniosło połowiczny sukces. Liczba wiernych Kościoła metodystycznego systematycznie się zmniejszała za sprawą przymusowej konwersji i emigracji do obu państw niemieckich. Nie zdołano natomiast zwiększyć liczebności wiernych „polskiego” Kościoła ewangelicko-augsburskiego. Jak zauważa R. Michalak, instrumentalne traktowanie tego Kościoła przez władze państwowe osłabiało jego autorytet wśród wiernych, co w efekcie doprowadziło (szczególnie po 1956 r.) do wyjazdu z Polski kilkudziesięciu tysięcy luteran, zarówno Niemców, jak i mazursko-warmińskich autochtonów⁵².

Inne problemy były na terenach Polski południowo-wschodniej. Np. w Rzeszowskim istniały gromady, w których mieszkało 300-400 Łemków, „wśród których szerzą propagandę świadkowie Jehowy”⁵³. Z dokumentów UdSW nie wynika czy Urząd bardziej dbał o zachowanie dotychczasowej wiary mniejszości, czy też raczej walczył z „agenturalną sektą”.

Polityka władz wobec Kościołów i związków religijnych pomimo oficjalnie głoszonej wolności wyznania (np. zapisy Konstytucji PRL z 1952 r.) zmierzała do totalnej ingerencji w ich działalność, biurokratycznej reglamentacji oraz likwidacji. Jako przykład nieudanej realizacji polityki można podać fragment pisma WdSW z Krakowa:

„[...] trzeba obiektywnie w tym miejscu przyznać, że w latach 1951-1956 same władze państwowe nie były też zainteresowane rozwojem związków wyznaniowych. Kierownictwo polityczne stało wówczas na stanowisku, że ewentualne popieranie mniejszości wyznaniowych w Polsce praktycznie nic nie daje, a pewne korzyści osiąga się wówczas, jeżeli obywatel zerwie z danym związkiem wyznaniowym i przejdzie na pozycję światopoglądu naukowego”⁵⁴.

⁵² R. Michalak, *Kościół protestancki i władze...*, dz. cyt., s. 200.

⁵³ *Sprawozdanie z podróży służbowej do Rzeszowa i Krakowa dn. 30 IX 1952 r.*, AAN/UdSW/11/30, s. 2.

⁵⁴ *Pismo Wydziału do Spraw Wyznań PRN m. Krakowa z 4.XI.1957 r. do Urzędu do Spraw Wyznań*, [za:] K. Urban, *Kościół Prawosławny w Polsce...*, dz. cyt., s. 31.

~•~

TOMASZ GAJOWNICZEK

Stosunek władzy państwowej do Kościołów i związków wyznaniowych w Polsce Ludowej 1944-1956**Streszczenie**

W artykule przedstawiono zarys polityki wyznaniowej władz komunistycznych Polski Ludowej wobec Kościołów i związków wyznaniowych w latach 1944-1956. Stosunek władz do związków mniejszościowych był determinowany aktualną polityką wobec Kościoła rzymskokatolickiego, który po II wojnie światowej uzyskał pozycję dominującą wśród wyznań. Wśród postaw władz należy także dostrzec różnice w traktowaniu poszczególnych związków mniejszościowych, np. ze względu na ich liczebność, strukturę narodowościową wiernych czy związki między Kościołami krajowymi i ich odpowiednikami za granicą.

W pracy wykorzystano dostępne opracowania tematu, zanalizowano dokumenty w opublikowanych zbiorach, a także niepublikowane dokumenty zgromadzone w Archiwum Akt Nowych w Warszawie w zbiorze dawnego Urzędu do Spraw Wyznań.

Słowa kluczowe: relacje państwo-Kościół, polityka wyznaniowa, Kościoły mniejszościowe, Polska Ludowa.

TOMASZ GAJOWNICZEK

State, Churches and religious associations in the Polish People's Republic 1944-1956**Abstract**

The author describes the policy of the communist government in the Polish People's Republic towards Churches and religious associations in the years 1944-1956. The government's attitude to religious minorities was determined by its policy towards the Catholic Church, the most dominant religious group in Poland after the Second World War. There were differences in the way the state authorities treated various religious minorities, according to their size, ethnic make-up and their relationship with their counterparts abroad.

The research materials include available works on the subject, published documents and archival material, not yet published, collected in Archiwum Akt Nowych (*State Archives*) in Warsaw, formerly Urząd do Spraw Wyznań (*Office for Religious Affairs*).

Keywords: Church and state relationship, religious policy, religious minorities, Polish People's Republic.